

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

A Földanya dicsérete az idősebb Pliniusnál*

A latin nyelvben a „föld” jelölésére két szót használtak, a „*tellus*”-t és a „*terra*”-t. A hétköznapi nyelvben szinonimaként előforduló szavak kultikus értelemben jelentősen eltértek egymástól. Az régi római vallásban Tellus istennő Ceres mellett a mezőgazdaság legfontosabb patronálója volt, közösen kaptak áldozatot két ősi ünnepnapon, a *Feriae Sementivae*-n (január) és a *Fordicidia*-n (április). Az istennők az egyikken vemhes malac, a másikon vemhes tehén áldozatban részesültek. Mindkettő jellegzetesen mágikus jellegű, melyeknek célja a magvakkal bevetett föld termékenységének a biztosítása. A *tellus* szó etimológiája valószínűleg a „*tollere*” igével függ össze, és a vetés „növesztés”-ére utalhat.¹

A „*terra*” szónak eredetileg nem volt tulajdonnévi változata, csak a föld anyagát/elemét jelentette a legtágabb értelemben: lehetett a művelt vagy a műveletlen, a felszín vagy a mély, egy szűkebb terület vagy az egész földkerekség (*orbis terrarum*). A Kr. e. 2. sz. végéről származik az első töredék, mely *terrát maternek* nevezi: *Mater terrarum parit haec corpus*.² E gondolat gyökereit egyaránt kereshetjük a népi vallásosságban és a görög filozófiában.³

Terra az ő *mater* mivoltának teljességében először Lucretius természetről írt művében tűnik fel, ahol több nagyszerű képben a természetnek a teremtő erejét testesíti meg (*De rerum natura* II 589–591: *principio tellus habet...mare...fontes...ignes*). De nemcsak a világot alkotó alapvető elemek filozófiai gondolatát fedezhetjük itt fel, hanem ezt követően a Földet mint mindent tápláló anyáét is: *nitidas fruges, arbustaque laeta gentibus humanis habet* (594–5); *fluvios frondes et pabula laeta... generi...ferarum* (596–7); *magna deum mater materque ferarum et nostri genetrix* (598–9). Hasonló kitételek később is előfordulnak a műben (II 991 p1001; V 318–323, 783–825). Ez a Földanya azonban – ismerve Lucretius nézeteit – valójában nem istennő, hanem a természet allegóriája. Ezt maga a költő is kinyilvánítja (II 655–660), és ennek szellemében értelmezik a modern kommentárok is. A meghatározó tápláló anya szerep mellett kevésbé hangsúlyozottan említést kap visszafogadó, sír-szerepe is: *cedit item retro, de terra quod fuit ante, in terras* (II 999–1000); *si procreat ex se omnia...recipitque perempta* (V 319–320).

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010–0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. OVIDIUS *Fasti*, I 671–2, IV 633–634.

¹ St. WEINSTOCK, *Terra Mater*. Realencyclopädie, 799; Uő., *Glotta*, 1934, 153 sk.

² Pacuvius *Tragicorum Romanorum Fragmenta* p. 100.

³ A. DIETERICH, *Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligionm* Leipzig–Berlin, 1905, 80 sk.

A Terra mater elnevezés már magában hordozza az istennőként való értelmezést, és igényli a Tellushoz való viszonya tisztázását. Az erre adott választ Varrónál találjuk meg: *itaque, quod ii parentes magni dicuntur, Iuppiter pater apellatur, Tellus terra mater.*⁴ A világ, és ezen belül az istenek, két pólusra, égire és földre való osztása a sztóikus pantheizmussal magyarázható. Az egyik a férfi, a másik a női princípiumot testesíti meg, és mindegyik egész istencsoportokat foglal magában. Varro nézetei egy új teológia lehetőségét rejtették magukban, de ez sohasem vált a római vallás szerves részévé.

A Tellus–Terra mater azonosítás legnagyszerűbb megfogalmazása Kr. e. 30 körül Vergiliusnál, a *Georgica Laus Italiae*-jában (II 136–176) jelenik meg. Itt is a növényeket termő és élőlényeket tápláló földről van szó, de nem általában, mint Lucretiusnál, hanem egy meghatározott részéről: Itáliáról. A földkerekségnek van más gazdag területe is, de olyan, ahol a természet bősége, a férfiak kiválósága és a terület civilizáltsága így egyesülne, nincs. Itt hiányoznak az embert fenyegető szörnyek (140–142), a vadállatok és a mérgező növények (151–154). Bőven terem viszont a föld gyümölcsöket (143–4: *fruges, Bacchi Massicus umor, oleae*; 150: *bis pomis utilis arbos*); bőséges az állatállomány (144–6: *armanta laeta, equi, greges, taurus*; 150: *bis gravidae pecudes*); a terület bővelkedik természeti szépségekben (159–60: *saxa flumine, mare, lacus*), ásványkincsekben (165–66: *argentum, aurum*), emberi alkotásokban (155–7: *egregias urbes, oppida, antiqui muri*; 161: *portus*), és kemény, harcrakész férfiakban, akiket a bőség nem puhított el (167 skk.). A befejezésben így köszönti Vergilius ezt a csodás földet:

salve, magna parens frugum, Saturnia tellus,
magna virum...

(173–4)

Félreismerhetetlenül az aranykor toposzai ezek, melyek értelmét W. Richter így fogalmazta meg: Alles, was man vom Segenszeitalter berichtet, geschieht in Wahrheit im Hier und Jetzt des italischen Bauernlebens.⁵

Itália földjének ilyen bemutatása kétségtelenül Augustus politikai programjával függ össze, aki a polgárháborúk megpróbáltatásai után az embereknek az aranykori bőség reményét kívánta nyújtani, melyet a Földanya biztosíthatott. Ebből a meg gondolásból kiindulva vezethette be Augustus az államvallásba új istennőként Terra Matert, akinek a Kr. e. 17-ben megrendezett *ludi saeculares* szertartásai folyamán a harmadik éjszaka áldozatot mutattak be.⁶ Az új istennő az ünnepi eseményre írt himnuszban, Horatius *Carmen saeculare*-jában is megjelenik, de a régi nevéen:

Fertilis frugum pecorisque Tellus
Spicea donet Cererem corona

(29–30)

Ilyen előzmények után került sor közel egy évszázaddal később az idősebb Plinius *Naturalis historiájának* megírására. Ennek a monumentális műnek a II. könyvében, miután a

⁴ *De re rustica* I 1, 5.

⁵ W. RICHTER, *Vergil Georgica*, München, 1957, 206.

⁶ CIL VI 32323, ILS 5050.

szerző az égi jelenségekről írt, a Földre tér át, amit a következő himnikus és moralizáló szónoklattal vezet be:

154 Következik a Föld, melynek a természet részei közül egyedül adtuk rendkívüli érdemeiért a megtisztelő „anya” melléknevet. Az ő az embereknek, ami az ég az isteneknek, aki megszületve befogad minket, táplálja szülőtteit, ha már a világra jöttek, és mindig eltartja, végül pedig ölébe fogad, ha már a természet többi része cserbenhagy minket, akkor takar be leginkább anyaként. Egyetlen érdeme miatt sem szentebb, mint amellyel minket is szentté tesz, hordozza síremlékeinket és feliratainkat, meghosszabbítva hírnevünket és életünk rövidege ellenére kiterjeszti emlékünket; akinek istenségét utolsóként kérjük, hogy semmiért se haragudjék súlyosan, mintha nem tudnánk, hogy ő az egyedüli, aki sohasem haragszik az emberekre. 155 A vízből eső lesz, jéggé fagy, hullámokká dagad, hömpölyögve lezúdul; a levegő felhőkké sűrűsödik, viharokkal tombol: de ő jóságos, szelíd, készséges és mindig a halandók igényeinek rendelkezésére áll. Mi mindent terem kényszerből, mi mindent nyújt önként, milyen illatokat és izeket, milyen nedveket, milyen tapintásúakat, kicsoda színeket! Mily megbízhatóan adja vissza kamatostól, amit rábízunk! Mi mindent táplál érettünk! A kártékony élőlényekért az életadó levegőt terheli a felelősség: neki be kell fogadnia magjait és a szülőtteit fenntartani; de a bajért a nemzője a bűnös. Ő a kígyót, mely egy embert megölt, többé nem fogadja be, és megbünteti a tétlenül maradó névben is. Ő gyógynövényeket terem és mindig az emberekért aggódik. 156 Sőt azt hihetjük, hogy még a mérgeket is rajtuk szánakozva hozta létre, nehogy az életet megeléglően az éhség – a Föld jótéteményeitől a legidegenebb halál – lassú senyvedéssel emésszen el minket, vagy egy szakadékban szóródjon szét összeroncsolt testünk; nehogy kötél általi bűnhődés kínozzon lélegzetünk elfojtásával, ha kiutat keresünk; nehogy öngyilkossággal a tenger mélyén eltemetve a halak eledele legyünk, vagy fegyvertől kínhalált szenvedve legyen felhasítva testünk. Így van: együttérzésből szüli azt, aminek a könnyű bevételével a test megsértése és összes vérünk elvesztése és szenvedés nélkül kimúlunk, hasonlóan a szomjazókhhoz. Az ily módon meghalókat sem a madarak, sem a vadállatok nem kezdik ki, a földben is megőrződik az, aki önmagát pusztította el. 157 Valljuk meg az igazat: a Föld bajainkra gyógyszert teremtett, amit mi az élet mérgévé tettünk. Nem hasonló módon használjuk-e a vasat is, amit nélkülözni sem tudunk? Még akkor sem lenne okunk panaszra, ha gaztettre adta volna. Mert míg a természetnek ezen egy része miatt vagyunk hálátlanok, ő az emberek mely élvezetének, mely bántalmazásának nem engedelmeskedik? A tengerbe dobják, vagy hogy a habokat beengedje, kiássák; vízzel, vassal, tűzzel, fával, kővel, terménnyel gyötrik minden órában, és sokkal inkább azért, hogy élvezetünkre, minthogy táplálkozásunkra szolgáljon.

158 De az még elviselhetőnek látszik, amiket a felszínén, a külső burkán elszenved: behatolunk a belsejébe, arany és ezüst teléretet, réz- és ólomércet ásunk ki, drágaköveket is és egyéb apró kövecskéket keresünk a mélyben aknák kiásásával. Kicibáljuk belsejét, hogy ujjunkon azt a drágakövet viseljük, amelyre vágyunk. Hány kéz megy tönkre, hogy egyetlen ujj ragyogjon! Ha volnának alvilágiak, már bizonyára azokat is kiásták volna a mohóság és fényűzés alagútjai! És még csodálkozunk, hogy ő valami ártalmatlan teremt? 159 A vadállatok ugyanis, úgy hiszem, védik őt és távol tartják a szentségtörő kezeket; nemde kígyók között

ásunk és az aranyteléreket mérges gyökerekkel együtt termeljük ki? Mégis ezek miatt az istennő szokatlanul békés, mert mindez a gazdagság végül is a bűnökhöz, öldökléshez és háborúkhöz vezet, és mert saját vérünkkel öntözzük, temetetlen csontjainkkal borítjuk el, melyeket – bár rosszállva örülségünket – mégis maga takar be, és ezzel a halandók bűneire is fátylat borít. Hálátlan lelkünk bűnei közé sorolnám még azt is, hogy nem ismerjük az ő természetét.

(Plin. n. h. II. 154–159, a szerző fordítása)

A föld megkülönböztetett szerepének hangsúlyozása az elemek között nem új keletű a római irodalomban, mégis több újdonságot állapíthatunk meg a korábbi leírásaival összevetve. A hat fejezetből álló pliniusi excursusban a tápláló anya szerep az első caput (154) elejére korlátozódik (*terra maternae venerationis...natos alit...sustinet semper*), a folytatásban pedig a visszafogadó, sír-szerep válik hangsúlyosabbá: *complexa gremio...operiens*. A sír szerep új elemeként jelenik meg, hogy *nos...sacros facit*. Ez tehát nem a lucretiusi „földből lettünk, földdé válunk” gondolata, hanem a transzcendentális továbbélésé, amit a római Manes fogalom foglal magában. De nemcsak túlvilági, hanem evilági létünket is meghosszabbítja még azzal, hogy *monimenta ac titulos gerens nomenque prorogans nostrum et memoriam extendens contra brevitatem aevi*. A görög τιμή gondolata rejlik ebben a megállapításban: addig élünk, amíg emlékeznek ránk, és ezt a földön szerzett hírnevünkkel segíthetjük elő leginkább.

A dithyrambikus dicséretetek sora – szembeállítva a víz és a levegő kiszámíthatatlanságával – még folytatódik a második caputban (155) is: *haec benigna, mitis, indulgens ususque mortalium semper ancilla*. Bár léteznek ártalmas lények (*pestifea animantia*), ezekért a Föld nem felelős, mert nem ő nemzette őket.⁷ Ő gyógynövényeket terem (*medicas fundit herbas et semper homini parturit*).

A harmadik caput (156) már teljesen moralizáló síkra tereli a gondolatmenetet: a Föld termi a mérgező anyagokat is! Plinius erre is talál mentséget: ha életünknek véget akarunk vetni, ez a legemberségesebb eszköz hozzá, minden más kegyetlenebb és visszataszítóbb. Feltűnő, hogy az öngyilkosságról egyetlen elmarasztaló szót sem ejt, mintha csak az ember elfogadható döntése volna. A negyedik caput (157) még határozottabb fordulatot hoz a gondolatmenetben: amit a föld jó szándékból adott (*malorum remedium, ferrum*), azt mi fordítjuk saját kárunkra, sőt, telhetetlenségünkben nemcsak magunkat és egymást, de a Földet is bántalmazzuk: *omnibus cruciatur horis*.

Az emberi mohóság és fényűzés ostorozása az ötödik caputban (158) éri el csúcspontját: a Földet nemcsak a felszínén, de a belsejében is gyötörjük, csak hogy hozzájussunk a drága fémekhez (*penetramus in viscera, auri argentique venas...fodientes*) és valaki aranygyűrűt húzhasson ujjára, ami itt egyértelműen az elitelt fényűzés kifejezője. Mohóságában az ember még az Alvilágot is képes volna megsérteni, ha volna (*si ulli essent inferi*). E megjegyzésével Plinius elárulja, hogy a hagyományos túlvilágképpel szemben mennyire szkeptikus.

Az utolsó caput (159) a Föld végtelen jóságának gondolatához tér vissza: a tékozló, a gazdagság utáni vágytól öldöklő emberiséget befogadja testébe. Utolsó mondatában a tudós Plinius szólal meg: mindez azért is van, mert nem ismerjük természetét (*inter*

⁷ Ezek az ártalmas lények pusztulnak ki a Vergiliusnál megjövendölt aranykorban: *occidet et serpens, et fallax herba veveni occidet*. (IV. ecl. 24–25).

crimina ingrati animi et hoc duxerim quod naturam eius ignoramus), de most az író ezt megismerteti.

Miért bizonygatja ennyire az író a Föld jóságát? E mögött a szóikus természetfilozófia húzódik meg, mely szerint a természet egészét isteni erő hatja át, a kettő egymástól nem választható el (*per quae declaratur haud dubie naturae potentia, idque esse quod Deum vocamus*. n. h. II. 27). A Természet és a Föld lényegéből fakad az általa létrehozott élővilágról való gondoskodás. A *providentia* a legfontosabb isteni tulajdonság, ez kívánja meg, hogy a Földön minden célszerűen történjék. A Föld jósága kiapadhatatlan, még az emberi gonoszság és mohóság sem képes megszüntetni.

A Föld természetének ez az etikai megközelítése még teljesen hiányzik Lucretiusnál és Vergiliusnál, de már jelentkezik Ovidiusnál, midőn a Nap fogata pusztulással fenyegeti a természetet, amiért a Föld így tesz szemrehányást Iuppiternek:

Termékenységem s szolgálatom ezt a jutalmat
kapja tehát, amiért görbült eke és kapa verte
sebhelyeim, s az egész évben gyötör engem a munka,
és hogy a marha fűvet s levelet kap tőlem, az ember
jó gabonát, s amiért nektek megtermem a tömjént.

(*Met.* II. 286–290. Ford. Devecseri G.)

A vergiliusi idilli kép tehát Pliniusnál jócskán megváltozik: az aranykor Itáliában sem köszöntött be. Az emberi természet megakadályozta ezt, mert mértéktelenségében visszaél a Föld nyújtotta lehetőségekkel. Az élet paradoxona, hogy létünk csak a természet rovására valósítható meg.

Szakirodalom

M. BEAGON, *Roman Nature. The Thought of Pliny the Elder*, Oxford, 1992.

S. CITRONI MARCHETTI, *Plinio il Vecchio e la tradizione del moralismo romano*, Pisa, 1991.

DARAB Ágnes, *Plinius Természetrája. Anekdotikus narráció és enciklopédikus gondolkodás*, Bp., 2012.

T. GESZTELYI, *Tellus–Terra Mater in der Zeit des Principats. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II 17/1, Berlin–New York, 1981, 429–456.